

بسم الله الرحمن الرحيم

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پژوهشکده زبان‌شناسی
گروه فرهنگ و زبان‌های باستانی

رساله دکتری رشته فرهنگ و زبان‌های باستانی

**مطالعه تطبیقی مضامین دینی در گاهان و یشتها مبتنی بر تجزیه و تحلیل
زبان‌شناختی این مضامین (مطالعه موردی: آبان یشت و مهر یشت)**

استاد راهنما :
دکتر زهره زرشناس

استادان مشاور :
دکتر بابک عالی‌خانی
دکتر فرزانه گشتاسب

پژوهشگر :
مینا کامبین

مهر ماه ۱۴۰۰

بدینوسید پاسکزاری عمیق خود را نسبت به استادانی که در تمام مراحل تدوین این پژوهش در کنار من بودند اعلام می دارم:

سرکار خانم دکتر زهره زرشناس که با اخلاق خوب، پره خندان و حوصله فراوان از هیچ کلمه دریغ نکردند.

جناب آقای دکتر بابک عالینائی که همه دانش فراوان خود را بی دریغ و خالصانه در اختیار من قرار دادند.

سرکار خانم دکتر فرزانه کتاسب که همیشه از راهنمایی های سومند ایشان بهره بردم و همواره چراغ راه من بودند.

نیک می دانم که بدون هکاری های این سه بزرگوار هرگز این پژوهش به ثمر نمی رسید.

بهمین لازم است قدردانی خود را نسبت به داوران محترم که علی رغم مشغله زیاد داورى این پژوهش را بر عهده گرفتند

ابراز کنم:

جناب آقای دکتر محمود جعفری دهنقی که بایشانهای دقیق خود کلى سودنى در بر طرف کردن نقاط ضعف پژوهش کردند.

سرکار خانم دکتر لیلی وهرام که با نکته نخبی بی بدیل و نظرات دقیق و ظریف تاثیر زیادی در بهتر شدن نتیجه داشتند.

جناب آقای دکتر حمید رضا دلوند که بایادآوری محلات ارزشمند را هکشی من بودند.

تقدیم به همسر و فرزندم که کاستی‌های مراد این دوران نادیده گرفتند

چکیده:

به منظور شناخت و درک بهتر آموزه‌ها و جهانبینی زردشت و نخستین پیروانش ضروری است که به بررسی عمیق مفاهیم گاهان بپردازیم. گاهان که سروده‌های خود زردشت و هسته اصلی باورهای زردشتی است بیشتر به توصیف اهوره‌مزدا، امشاسپندان و چگونگی آفرینش موجودات و بازگشت آنها به مبدأ متعال پرداخته است و یشت‌های کهن به توصیف ایزدان، مهر یشت شامل اشعاری است در پرستش و ستایش ایزد مهر و آبان یشت به پرستش اناهیتا اختصاص دارد و هر دو از یشت‌های کهن و شامل مضامین پیش زردشتی‌اند. هر کدام از این دو ایزد خصوصیات و توصیفات ویژه خود و به تبع آن خویشکاری‌های خود را دارند. با این که پیش از این مفاهیم دینی و عرفانی گاهان به تنهایی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند، ولی تاکنون پژوهشی که مستقیماً و به ویژه به قیاس بین این مضامین در گاهان با مهر یشت و آبان یشت پرداخته باشد صورت نگرفته است. دو فرض مطرح شده در این پژوهش این است که شباهت‌ها و تفاوت‌های میان این مضامین می‌تواند نشانگر میزان تأثیر پذیری این متون از یکدیگر باشد و نیز احتمالاً این سه متن باورهای مشترکی را به زبانی متفاوت و در زمان‌های متفاوتی منتقل کرده‌اند و هدف این پژوهش پیدا کردن این شباهت و تفاوت‌ها در این متون است. بنابراین پژوهش حاضر در نظر دارد با قیاس این سه متن بتواند به چگونگی تأثیر متقابل آنها پی برده و به درک رموز و مفاهیم عمیق پیچیده و عرفانی گاهانی نزدیک‌تر شود. برای رسیدن به این هدف نخست باید به ترجمه‌ای قابل قبول از گاهان رسید. بدین منظور با در نظر گرفتن ترجمه‌های پیشین و نیز قوانین زبان‌شناسی متن ترجمه هومباخ به عنوان اساس کار در نظر گرفته و مضامین دینی گاهان از آن استخراج شده و با همان مضامین در مهر یشت و آبان یشت مقایسه شده است. مضامین دینی مستخرج از گاهان عبارتند از آفرینش، اهوره‌مزدا، امشاسپندان، ایزدان، انگره مینو، دیوان و دروندان، دوگانه‌گرایی، آخرت‌شناسی، انسان‌شناسی و پیامبر. در پایان این پژوهش نشان می‌دهد که بین مضامین مطرح شده در گاهان با آبان یشت و مهریشت شباهت‌های زیادی وجود دارد. خصوصیات و خویشکاری‌هایی که در گاهان برای دو صفت «مزدا» و «اهوره» تعریف شده شباهت به خصوصیات و خویشکاری‌های ایزد مهر و اپام نپات، که ایزدبانو اناهیتا مشتق از اوست، دارد و در همین راستا رویکرد این سه متن به باورهای دینی مشابه است و هر سه متن نگاه یکسانی به مضامین مورد بحث دارند، اگر چه با تفاوت در بیان مطالب. به نظر نمی‌رسد که تفاوت فاحشی در مورد مضامین مورد بررسی در سه متن وجود داشته باشد و تفاوت‌های ظاهری بیشتر در ادبیات و توضیح و توصیف مطالب است. بدین ترتیب بنیاد فکری مشابهی در هر سه متن دیده می‌شود که با ادبیاتی متفاوت بیان شده است که می‌تواند به دلیل تفاوت در مخاطبین، تفاوت در محتوای مورد بحث و تفاوت زمانی ایجاد شده باشد.

کلید واژه‌ها: گاهان، یشت‌ها، آبان یشت، مهر یشت، مهر ایزد، اناهیتا، حکمت اشراق

فهرست مطالب

پیشگفتار	۱
فصل اول: طرح تحقیق	۴
مقدمه	۱-۱
مسئله پژوهش	۲-۱
اهمیت و ضرورت پژوهش	۳-۱
اهداف پژوهش	۴-۱
فرضیه‌های پژوهش	۵-۱
پرسش‌های پژوهش	۶-۱
کاربردهای پژوهش	۷-۱
فصل دوم: روش‌شناسی پژوهش	۱۰
فصل سوم: پیشینه پژوهش	۱۲
پژوهش‌های مربوط به گاهان	۳-۱
پژوهش‌های مربوط به اناهی‌تا و آبان یشت	۳-۲
پژوهش‌های مربوط به مهر و مهر یشت	۳-۳
پژوهش‌های مربوط به مضامین عرفانی در متن‌های باستانی ایران	۳-۴
فصل چهارم: یافته‌های پژوهش	۲۱
آفریننده و آفرینندگی، بخشنده و بخشندگی، سازنده و سازندگی	۴-۱
آفریننده و آفرینندگی در گاهان	۴-۱-۱-۱
آفریننده و آفرینندگی در آبان یشت	۴-۱-۱-۲
آفریننده و آفرینندگی در مهر یشت	۴-۱-۱-۳
بخشنده و بخشندگی در گاهان	۴-۱-۲-۱
بخشنده و بخشندگی در آبان یشت	۴-۱-۲-۲
بخشنده و بخشندگی در مهر یشت	۴-۱-۲-۳
سازنده و سازندگی در گاهان	۴-۱-۳-۱

۴۳..... سازنده و سازندگی در آبان یشت	۴-۱-۳-۲
۴۴..... سازنده و سازندگی در مهریشت	۴-۱-۳-۳
۴۵..... نتیجه‌گیری	۴-۱-۴
۴۷..... اهوره‌مزدا	۴-۲
۴۹..... اهوره‌مزدا در گاهان	۴-۲-۱
۵۷..... اهوره‌مزدا در آبان یشت	۴-۲-۲
۶۲..... اهوره‌مزدا در مهریشت	۴-۲-۳
۷۰..... نتیجه‌گیری	۴-۲-۴
۷۲..... امشاسپندان	۴-۳
۷۲..... امشاسپندان در گاهان	۴-۳-۱
۷۷..... سپند مینو در گاهان	۴-۳-۱-۱
۷۹..... وهومنه در گاهان	۴-۳-۱-۲
۸۰..... اشه در گاهان	۴-۳-۱-۳
۸۳..... آرمیتی در گاهان	۴-۳-۱-۴
۸۶..... خشثره در گاهان	۴-۳-۱-۵
۸۸..... خرداد و امرداد در گاهان	۴-۳-۱-۶
۹۳..... امشاسپندان در آبان یشت	۴-۳-۲
۹۵..... امشاسپندان در مهر یشت	۴-۳-۳
۹۸..... نتیجه‌گیری	۴-۳-۴
۱۰۱..... ایزدان	۴-۴
۱۰۱..... ایزدان در گاهان	۴-۴-۱
۱۱۵..... ایزدان در آبان یشت	۴-۴-۲
۱۲۰..... ایزدان در مهر یشت	۴-۴-۳
۱۳۰..... نتیجه‌گیری	۴-۴-۴
۱۳۲..... انگره مینو	۴-۵
۱۳۲..... انگره مینو در گاهان	۴-۵-۱

انگزه مینو در آبان یشت	۱۳۴	۴-۵-۲
انگزه مینو در مهر یشت	۱۳۴	۴-۵-۳
نتیجه‌گیری	۱۳۶	۴-۵-۴
دیوان و دروندان	۱۳۷	۴-۶
دیوان و دروندان در گاهان	۱۳۷	۴-۶-۱
دیوان و دروندان در آبان یشت	۱۴۷	۴-۶-۲
دیوان و دروندان در مهر یشت	۱۵۰	۴-۶-۳
نتیجه‌گیری	۱۵۲	۴-۶-۴
یکتاپرستی و دوگانه‌گرایی	۱۵۳	۴-۷
یکتاپرستی و دوگانه‌گرایی در گاهان	۱۵۳	۴-۷-۱
یکتاپرستی و دوگانه‌گرایی در آبان یشت	۱۵۸	۴-۷-۲
یکتاپرستی و دوگانه‌گرایی در مهر یشت	۱۶۰	۴-۷-۳
نتیجه‌گیری	۱۶۴	۴-۷-۴
آخرت‌شناسی	۱۶۵	۴-۸
آخرت‌شناسی در گاهان	۱۶۵	۴-۸-۱
آخرت‌شناسی هستی مینوی در گاهان	۱۶۶	۴-۸-۱-۱
آخرت‌شناسی هستی مادی در گاهان	۱۷۱	۴-۸-۱-۲
پایان کار اشوان و دروندان در زندگی زمینی در گاهان	۱۷۲	۴-۸-۱-۳
داوری در گاهان	۱۷۳	۴-۸-۱-۴
یسن ۵۳ و مطالب مربوط به پایان جهان در آن	۱۷۵	۴-۸-۱-۵
آخرت‌شناسی در آبان یشت	۱۷۶	۴-۸-۲
آخرت‌شناسی در مهر یشت	۱۷۸	۴-۸-۳
نتیجه‌گیری	۱۸۰	۴-۸-۴
انسان‌شناسی	۱۸۱	۴-۹
انسان‌شناسی در گاهان	۱۸۱	۴-۹-۱
وجود معنوی انسان در گاهان	۱۸۲	۴-۹-۱-۱

۱۹۰.....	وجود مادی انسان در گاهان	۴-۹-۱-۲
۱۹۳.....	حواس ظاهری و حواس باطنی در گاهان	۴-۹-۱-۳
۱۹۵.....	فرّه در گاهان	۴-۹-۱-۴
۱۹۶.....	انسان کامل در گاهان	۴-۹-۱-۵
۱۹۸.....	انسان‌شناسی در آبان یشت	۴-۹-۲
۲۰۰.....	انسان‌شناسی در مهر یشت	۴-۹-۳
۲۰۱.....	وجود معنوی انسان در مهر یشت	۴-۹-۳-۱
۲۰۴.....	وجود مادی انسان در مهر یشت	۴-۹-۳-۲
۲۰۵.....	فرّه در مهر یشت	۴-۹-۳-۳
۲۰۵.....	نتیجه‌گیری	۴-۹-۴
۲۰۷.....	پیامبر و وحی	۴-۱۰
۲۰۸.....	پیامبر و وحی در گاهان	۴-۱۰-۱
۲۱۳.....	پیامبر و وحی در آبان یشت	۴-۱۰-۲
۲۱۶.....	پیامبر و وحی در مهر یشت	۴-۱۰-۳
۲۱۹.....	نتیجه‌گیری	۴-۱۰-۴
۲۲۰.....	فصل پنجم: بحث، تفسیر و استنتاج	۵
۲۲۶.....	کتابنامه	

فهرست تصویرها

تصویر ۱-۴-۶-۱	جانور بالدار و اژدرماری که زیر شکم او خزیده است	۱۴۱.....
تصویر ۲-۴-۶-۱	اژدرماری به بز شاخدار ایستاده‌ای حمله می‌کند	۱۴۱.....
تصویر ۱-۴-۷-۱۰	انسان بالدار با دو سر شیر	۱۵۶.....
تصویر ۱-۴-۱۰	تعویذ کلریت از بلخ، کودکی که شترها را به چرا می‌برد	۲۰۸.....

فهرست نمودارها

نمودار ۱-۴	قوس نزول و صعود	۲۵.....
نمودار ۱-۵	تقسیم‌بندی وجودی انسان	۲۲۴.....

پیشگفتار

کتاب اوستا شامل بخش‌های مختلفی با مضامین گوناگون و مربوط به ادوار مختلف زمانی است و گاهان از این جهت که شامل آموزه‌هایی است که زردشت خود به پیروانش آموخته از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. از سویی دیگر یشت‌هایی چون مهر یشت و آبان یشت نیز، که جزو یشت‌های کهن اوستا هستند، شامل مجموعه‌ای از مضامین پیش و پس از زردشت‌اند. گاهان، آبان یشت و مهریشت به شکل ویژه‌ای مضامینی را منتقل می‌کنند که، علی‌رغم تفاوت‌های ظاهری، می‌توانند دارای بنیاد مشابهی باشند. بنابراین با این که این متون به صورت‌های مختلف در بسترهای زمانی و مکانی متفاوت و به اشکال مختلف سروده شده‌اند، انتظار داریم هر سه متن در یک راستا و برای انتقال مفهومی مشابه و اندیشه‌ای یکسان تدوین شده باشند. بدین منظور می‌بایست با مشخص کردن مضامین پایه‌ای دین زردشتی به مقایسه هر یک از این مضامین در سه متن پرداخته، سپس با مشخص کردن تفاوت‌ها و شباهت‌های آنها میزان تأثیر متقابل آنها را با یکدیگر دریابیم و همچنین دلایل تفاوت‌های آنها را روشن سازیم. افزون بر آن با قیاس این سه متن خواهیم توانست گوشه‌ای از مضامین دینی گاهان و یشت‌ها را که به زبان رمز بازگو شده، آشکار کنیم چرا که بسیاری از این مضامین دیدگاهی نه فقط دینی، بلکه عارفانه و شهودی را، به زبان رمز منتقل می‌کنند. به همین دلیل نیاز به تجزیه و تحلیل حکمی برای فهم دقیق مطالب اوستا، به ویژه گاهان، احساس می‌شود.

با این توضیح و به منظور شناخت و درک بهتر آموزه‌ها و جهانبینی زردشت و نخستین پیروانش ضروری است که بررسی عمیق‌تری از محتوی و مفاهیمی که توسط پیامبر از طریق گاهان منتقل می‌شود، داشته باشیم. از سویی دیگر همین بررسی عمیق را در مورد یشت‌های مورد نظر نیز انجام دهیم، تا با قیاس آن و شناخت شباهت‌ها و تفاوت‌های آنها، بتوانیم نکاتی را در خصوص سیر تحول باورهای دین زردشتی روشن ساخته و به شناخت مفاهیم عمیق و رموز پیچیده گاهانی نزدیک‌تر شویم. در پژوهش حاضر تلاش شده است این مهم انجام شود.

شاید به دلیل رابطه متقابل و همپرسگی دائمی زردشت با اهوره‌مزدا و امشاسپندان است که معمولاً گاهان و سایر بخش‌های اوستا را متنی صرفاً دینی و آیینی می‌دانند. اما امروزه، پژوهش‌های جدیدتر این نگاه صرفاً دینی را، به ویژه در مورد گاهان، زیر سؤال برده‌اند و به جنبه‌های عرفانی این متن‌ها نیز توجه کرده‌اند. پیش از این درباره زبان عرفانی و رمزی گاهان در پژوهش‌هایی چون بررسی مضامین عرفانی در نصوص عتیق/اوستایی از بابک عالیخانی گفتگو شده است. اما لازم است همین مفاهیم در بخش‌های دیگر اوستا به ویژه یشت‌ها، که حاوی اساطیر کهن است، نیز بررسی شده، در صورت وجود کشف و مورد مقایسه با گاهان قرار گیرد.

اوستا نیز مانند دیگر متن‌های آسمانی به زبانی ریتمیک بیان شده است. زبانی که برخی پژوهشگران آن را «زبان فرشتگان» نامیده و آن را متفاوت با شعر به معنی غیر قدسی می‌دانند. هر چند اینجا به جای استفاده از اصطلاح «زبان فرشتگان» کاربرد عبارت «زبان ایزدان» مناسب‌تر به نظر می‌رسد. اگر چه منتقدان مدرن امروزی مایلند این ویژگی

اشعار کتاب‌های مقدس از جمله اوستا را نادیده گرفته و تا حد ادبیات روزمره و عادی پایین بکشند، اما گذشتگان که از آن زبان سمبلیک ریتمیک استفاده می‌کردند، به خوبی می‌دانستند از چه سخن می‌گویند (گنون، ۱۳۹۸: ۸۶-۸۴). شوربختانه اوستا نیز مانند سایر متن‌های مقدس مورد همین کم‌لطفی واقع شده و تاکنون تنها از جنبه زبان‌شناسی و ادبی مورد بررسی قرار گرفته است. لذا به منظور بررسی و کشف مفاهیم عمیق‌تر قدسی در اوستا، نخست لازم است معنی و مفهوم دین و عرفان و تفاوت این دو مفهوم را با یکدیگر بدانیم.

برای مفهوم دین تعاریف متفاوتی بر پایه جنبه‌های مختلف جامعه‌شناسی، روان‌شناسی و مردم‌شناسی ارائه شده که از حوصله بحث ما خارج است. به دلیل جلوگیری از اطالة کلام، مفهومی جامع و تقریباً چکیده‌ای از همه مفاهیم ارائه شده را برمی‌گزینیم، که دین را به عنوان «بعدی عمقی از تجربه‌های فرهنگی که جامعه را به سوی نوعی تعالی سوق می‌دهد و تعیین‌کننده هنجارهای زندگی است» می‌داند (کینگ، ۱۳۷۲: ۹۳). اما با هر تعریفی آنچه که دین را متفاوت می‌کند «اعتقاد به قدرتی مطلق یا اراده‌ای مطلق به عنوان بالاترین وظیفه» است (حائری یزدی، ۱۳۹۵: ۱۸۲). پس برای شخص مؤمن مهمترین خویشکاری او که ایمان است، او را از شخص بی‌دین متفاوت می‌کند. اما عرفان گونه‌ای از آگاهی عقلی انسان است با حالات و تجربیاتی به شدت آگاهی‌دهنده، آگاهی‌هایی از حقیقت این جهان؛ به همین دلیل می‌توانیم عرفان را «دریافت آگاهی مستقیم از جهان واقعیت» بدانیم (همان: ۱۸۷). این تعریف عرفان را مقوله‌ای کاملاً شخصی نشان می‌دهد و همین شخصی بودن پرداختن به آن را سخت می‌کند. البته این توضیح بدین معنی نیست که در عرفان اعتقاد به وجود اراده‌ای مطلق نیست بلکه راه رسیدن به این باور شخصی و درونی است و از طریق ایجاد رابطه دو سویه صورت نمی‌گیرد.

عرفان را می‌توان گونه‌ای از علم حضوری دانست که شخص، خود به تنهایی و بدون ایجاد رابطه عالم-معلوم از حقیقت آگاه می‌شود، در این روش راه دریافت آگاهی یکی شدن و ایجاد وحدت با سرچشمه آگاهی است. اما دین همیشه درگیر رابطه عالم-معلوم است. بنابراین شرط نخستین عرفان را، یعنی حذف کامل رابطه عالم-معلوم را، ندارد. بدین ترتیب عرفان و دین، از این منظر که هر دو باور به موجودی مطلق دارند، با یکدیگر مشترکند. با این حال عرفان رابطه دو طرفه نیست، در مقابل امکان ندارد دین دستخوش دگرگونی شده و از رابطه دو طرفه وارد رابطه وحدانی بشود، بدون آن که معنی ذاتی خود را از دست بدهد (همان: ۱۸۳).

در عرفان ما با تجربه‌ای شخصی مواجهیم که واقعیات هستی را به ما نشان می‌دهند، نه به آن طریقی که ما می‌بینیم بلکه به آن شکلی که واقعاً وجود دارند. به همین دلیل است که می‌توانیم متن گاهان را متنی عرفانی بدانیم. چرا که زردشت در گاهان رموزی را درباره حقایق هستی منتقل می‌کند، که از طریق علم حضوری و مستقیماً ادراک کرده است. راسل نیز در ارتباط زردشت با مزدا در گاهان نوعی رابطه عمیق عارفانه می‌بیند که با وجودی خارجی نیست (Russell, 1993: 76). به همین ترتیب نیز می‌بایست با بررسی مضامین دینی مهر یشت و آبان یشت نکات و رموز احتمالی

عرفانی را، که از اعصار تاریک به دوران ما منتقل شده است، دریابیم. در پایان مشخص کنیم که این سه متن تا چه حد به هم نزدیک یا از هم دورند و دلایل یکسان یا متفاوت بودن مفاهیم آنها را کشف کنیم.

از سویی دیگر برخی بر این باورند که در نظر گرفتن این تجربه فردی به عنوان تجربه تعیین کننده در همه ادیان اشتباه است. به همین سبب باید هر دو مورد، یعنی هم تجربه شخصی یا عرفان و هم تجربه دینی را، در کنار هم و با توجه به موقعیت اجتماعی که در آن رخ داده است، در نظر گرفت (کین، شارپ، ۱۳۷۲: ۱۹۵-۱۹۴). همین دیدگاه را در حین بررسی اوستا می‌بایست در نظر داشت. چرا که وجود جنبه‌های دینی و آیینی در گاهان و سایر بخش‌های اوستا نیز غیر قابل انکار است و نادیده گرفتن آنها می‌تواند منجر به درک نادرست حقایق شود. به همین دلیل است که در این پژوهش تلاش می‌شود مضامین دینی با نگاهی حکمی و عرفانی تجزیه و تحلیل شده و هر دو جنبه علم حضوری و علم حصولی، در مضامین مطرح شده هر سه متن مورد بررسی قرار گرفته و شرح داده شود.

فصل اول: طرح تحقیق

گاهان، میراث کهن ادبی ایرانیان، شامل ویژگی‌های منحصر به فردی است که آن را نسبت به سایر متون باستانی متفاوت و از اهمیت ویژه‌ای برخوردار کرده است. مارتین هوگ برای نخستین بار این حقیقت را مطرح کرد که گاهان سروده خود زردشت است (Skjærvø, 2019: 11). بنابراین، سروده‌ها و آموزه‌های مستقیم زردشت به پیروانش و آنچه که خود «مانثره» یا کلام مقدس می‌خواند، در آن یافت می‌شود. همچنین در گاهان باورهای اصیل زردشت، اندیشه‌های او، جهانبینی و نگرش او به هستی هویداست و اصول اعتقادی اصیل زردشتی را به ما منتقل می‌کند. افزون بر آن گاهان به ما از ادبیات ایرانیان در طول دو و نیم هزاره اطلاع می‌دهد و با توجه به فرم زبان‌شناختی، ترکیب و محتویات آن در طبقه بندی "ادبیات جهانی" قرار می‌گیرد (Ibid: 13). گاهان شامل پنج گاه و هفده سرود است که در بین یسن‌ها قرار دارد. این سرودها هسته مرکزی مراسم عبادی مزدیسنا را تشکیل می‌دهند (میرفرخایی، ۱۳۹۳: ۸). مضامین دینی بنیادین مزدیسنا را می‌توانیم با نگاه دقیق به جهانبینی زردشت در گاهان بیابیم. در حقیقت گاهان آموزه‌های اصیل زردشتی را، به گونه‌ای که زردشت می‌اندیشیده و به پیروانش آموزش می‌داده، به زیبایی حفظ کرده به طوری که، علی‌رغم زبان رمزی و واژگان کهن به کار رفته در آن، قابل درک و شناسایی‌اند و زردشت به عنوان پیامبر، آموزگار، پیر و مرشد در مرکز حلقه پیروان خود قرار دارد. در گاهان زردشت به عنوان نخستین قربانی کننده انتخاب شده، گوینده گاهان با تقاضای یاری از اهوره‌مزدا می‌خواهد قربانی او نیز همچون قربانی زردشت پذیرفته شود (Skjærvø, 2019: 3). تقریباً در سراسر گاهان رابطه‌ای دو سویه بین انسان و اهوره‌مزدا را می‌بینیم که از طریق امشاسپندان و سایر هستندگان گاهانی میسر می‌شود. در گاهان زردشت به عنوان انسان کامل ظاهر شده است. او به پیروانش می‌آموزد که چگونه می‌توانند، مانند او، نماینده اهوره‌مزدا در زمین باشند. او برای این آموزش از مضامینی چون اهوره‌مزدا، امشاسپندان و ایزدان، روان گاو، مینوی سپند و مینوی بد، مانثره و سوشیانت‌ها بهره می‌برد، که سرانجام مجموعه آنها منجر خواهد شد به باورهای یکتاپرستی خاص زردشتی، در کنار ثنوتی که به صورت اخلاقی و فلسفی توأمان، مطرح می‌شود و برای تشخیص آن نیاز به درک شهودی است. همه اینها با ویژگی

منحصر به فرد رمزی و با نمودی آفاقی و انفسی مطرح می‌شوند، به طوری که گاه تفکیک وجوه آسمانی یا زمینی هر کدام از آنها دشوار و یا غیر ممکن می‌شود. در نهایت مجبور خواهیم بود بپذیریم که برخی از بندهای گاهانی هر دو جنبه زندگی مینوی و زندگی گیتی را مد نظر دارد. معیار انتخاب مضامین دینی در این پژوهش نیز بر همین اساس بوده است. با دقت در متن گاهان سه مضمون اصلی قابل تشخیص است که عبارتند از «آفرینش»، «اهوره مزدا» و «امشاسپندان» که در فصول نخست این پژوهش عنوان شده‌اند. مضامین دیگری که در گاهان در کنار این سه موضوع اصلی مطرح می‌شوند چون ایزدان، انگره مینو، دیوان و دروندان، دوگانه‌گرایی، آخرت‌شناسی، انسان‌شناسی و پیامبر در ادامه ذکر خواهند شد.

یشت‌ها بخش دیگری از اوستاست که شامل ۲۱ یشت و هر یشت حاوی سرودها و ستایش‌هایی خطاب به یکی از ایزدان زردشتی است. توصیف و ستایش و فراخوانی ایزدی که هر یشت به آن اختصاص دارد و اسطوره‌های مربوط به آن ایزد از موضوعاتی است که در یشت‌ها ذکر شده (تفضلی، ۱۳۷۸: ۴۶). زمان تدوین و نگارش یشت‌ها نیز یکسان نیست. برخی از آنها، که اصطلاحاً به یشت‌های کهن معروفند، مضامین پیش زردشتی را منتقل کرده‌اند. مهر یشت و آبان یشت جزو یشت‌های کهن و از یشت‌های بلند اوستا محسوب می‌شوند.

آبان یشت به ایزد بانو اردوی سورا اناهیتا، اختصاص دارد، این ایزد بانو مظهر آبها است که در امر زادن مردمان نیز مؤثر بوده است (بهار، ۱۳۷۵، ۸۰). آبان یشت دارای سی کرده و صد و سی و دو بند است. بسیاری پژوهشگران بر این باورند که این یشت مجموعه‌ای از باورهای پیش زردشتی، همچون نیروی حیات‌بخشی را، با باورهای زردشتی، چون آفریده شدن توسط اهورامزدا، دربر دارد و نیز برخی بندها پس از یکسان‌شماری با انائیتیس (Anaitis) سامی سروده شده‌اند؛ این یشت به مدح و ثنای ایزد بانو اناهیتا، اوصاف و القاب او، درخواست یاری از او، تأثیر او در فرزندآوری و زایمان زنان و شخصیت‌هایی که او را ستایش کرده‌اند پرداخته است، همچنین بندهایی نیز به ستایش شاهان اساطیری و قهرمانان باستانی اختصاص دارد (مولایی، ۱۳۹۲: ۱۱-۱۰). به همین دلیل بسیاری از شخصیت‌های اسطوره‌ای را در این یشت می‌بینیم که هر کدام به لحاظ شخصیت و بر اساس خواسته‌ای که از ایزدبانو اناهیتا طلب می‌کنند، قابل تجزیه و تحلیل‌اند. اهمیت دیگر این متن شیوه ادبی آن است. از آنجایی که شخصیت‌هایی چون جمشید و فریدون در مقابل اژی دهاک و افراسیاب قرار گرفته و هر یک خواستار پیروزی‌اند (بندهای ۳۵-۲۵)؛ همچنین اشاره به پهلوانان اساطیری چون زریر و طوس (بندهای ۵۱-۵۵ و ۱۱۲-۱۱۵)، سپاه دشمن در مقابل جاماسب (بند ۶۸)، درخواست پیروزی گشتاسب از اناهیتا (بندهای ۱۰۸-۱۱۰)، جنگ‌های ایرانیان و تورانیان (بندهای ۷۹-۷۲)، همه یادآور خصوصیات حماسی شاهنامه است،

که همراه با باورهای دینی زردشتی مجموعه‌ای منسجم از ادبیات حماسی، تاریخی و مذهبی را در خود جای می‌دهد.

آبان یشت همچنین به دلیل مطرح کردن ایزدبانو اناهیتا، به عنوان حیات‌بخش، قابل مقایسه با گاهان است. چرا که می‌توانیم با این قیاس نقش نیروی حیات‌بخشی او را به عنوان ایزد، فقط در سطح مادی و زمینی روشن کنیم، که بدین ترتیب کاملاً از نقش حیات‌بخشی اهوره‌مزدا متفاوت است. بدین معنی که قدرت و نیرویی که ایزد بانو به هستی مادی اعمال می‌کند، حیات بالقوه را به فعل درآورده است. این کاملاً متفاوت است از نقشی همه جانبه برای آفرینش کل هستی که بینش گاهانی برای اهوره‌مزدا قائل شده است. نقش اناهیتا تنها در حیات مادی دیده می‌شود که اعمال نیروی به حرکت درآورنده برای جهان است. با دریافتن نقش دینی و مذهبی و به تبع آن نگاه عرفانی و حکمی که در ادبیات آبان یشت مطرح شده است و قیاس آن با گاهان می‌توانیم تأثیر متقابل این دو متن را بر یکدیگر دریابیم و خواهیم دید که خصوصیات ایزدبانو اناهیتا و خویش‌کاری‌های او که بیشتر به خلاقیت، هستی‌بخشی و فزونی‌بخشی مرتبط است. این خویشکاری‌ها می‌توانند با مفاهیم اهوره در گاهان منطبق شده و به دنبال آن باور مذهبی و حکمی ایرانیان باستان در این موارد روشن‌تر شود.

مهر یشت که پس از فروردین یشت بلندترین یشت اوستاست، دارای سی و پنج کرده و صد و چهل و پنج بند است، و به ستایش و توصیف ایزد مهر اختصاص دارد. در مهر یشت نیز، مانند آبان یشت، باورهای پیش زردشتی با باورهای زردشتی تلفیق شده است. از این رو که یکی از خویشکاری‌های مهر نگاهبانی از پیمان‌هاست، در این یشت تأکید بر وفاداری به عهد و پیمان است. او در مجازات پیمان‌شکنان سخت‌گیر است و اینجاست که تبدیل به خدای جنگ می‌شود (آموزگار، ۱۳۸۰: ۱۹). نقش دو سویه مهر در مهربانی و نیز عقوبت مردمان او را با دادگری مرتبط کرده، همچنین ارتباط او با نور و گرما، او را با عشق پیوند داده است. افزون بر همه اینها مهمترین بخش شخصیت مهر که دانایی اوست، در مهر یشت بارها مورد اشاره قرار گرفته است. این دانایی که همه جانبه و فراگیر است، ارتباط ناگسستنی او را با نور و انطباق دقیق او را با مزدای گاهانی معنی می‌کند. همین ویژگی مهم مشترک بین گاهان و مهر یشت، مقایسه این دو متن را با یکدیگر الزام آور نشان می‌دهد، به طوری که برای یکی از معانی هفت‌گانه مهر، که «نور علم» است، مرکزیت قائل شده و آن را دلیل جایگزینی نام «مزدا» در گاهان به جای نام «میثره» در ودا دانسته‌اند (عالیخانی، ۱۳۹۸: ۹۴) و بدین وسیله یکی از مهمترین ویژگی‌های اهوره‌مزدا را در این یشت می‌توان مشاهده و بررسی کرد. همین مفهوم «نور علم» است که مهر یشت را به آبان یشت مربوط می‌کند. چرا که با قرار دادن این دو ایزد در کنار هم دو صفت مهم اهوره‌مزدا، یعنی دانایی و نیرومندی، را می‌توان به هم مربوط کرده و آفرینندگی هستی را در این دو کامل شده

بیابیم، همان آفرینندگی که در اهوره‌مزدا به صورتی واحد جلوه می‌کند. پس انتظار می‌رود با کنار هم قرار دادن این سه متن بتوانیم حکمت و بینش اصیل نیاکان مزداپرست خود را بهتر درک کنیم.

۱-۲- مسئله پژوهش

می‌توانیم گاهان را متنی بدانیم حاوی عناصری که بنا بر نظر بیشتر پژوهشگران در محدوده زمانی بین ۱۰۰۰ تا ۱۱۰۰ پیش از میلاد مسیح بوده و منحصر به آموزه‌های زردشت می‌شود. از سویی آبان یشت و مهر یشت را حاوی عناصر گاهانی با عناصری پیش و پس از این دوره زمانی بدانیم که در دوره ساسانیان تدوین و گردآوری شده و به شکل کنونی در مجموعه‌ای منسجم گرد آمده است. امید داریم با قرار گیری این سه متن در کنار هم، تکیه بر شباهت‌ها و تفاوت‌های آنها و بررسی موشکافانه چگونگی تأثیر و تأثر این متون بر یکدیگر بنیاد رویکرد مزداپرستان باستانی را روشن ساخته و به دنبال آن به بخشی از فرایند تکامل دین زردشتی دست یابیم.

۱-۳- اهمیت و ضرورت پژوهش

با توجه به این حقیقت که گاهان بیشتر به اهوره‌مزدا و امشاسپندان و یشت‌ها بیشتر به ایزدان می‌پردازد و نیز با در نظر گرفتن این که تاکنون پژوهشی در مورد مقایسه ویژه مضامین دینی گاهان و مهر یشت صورت نگرفته است، ضروری به نظر می‌رسد که نخست نوع رویکرد هر کدام را به مضامین دینی زردشتی بررسی و روشن سازیم. سپس با مقایسه آنها تشخیص دهیم که تفاوت‌هایی که در طول قرون و در طی مسیرهای مهاجرت اتفاق افتاده، چگونه بر مجموعه این بخش‌ها تأثیر گذاشته است. در پایان خواهیم توانست بینش کلی مزدیسنا را نسبت به مضامین دینی خود بیابیم و نکات ناشناخته‌ای که در جهانبینی و اصول فکری مزدیسنا باقی مانده است با مقایسه تطبیقی این سه متن آشکار سازیم.

۱-۴- اهداف پژوهش

شباهت‌ها و تفاوت‌های این سه متن از آنجایی اهمیت دارند که هر سه متن به طور مجزا یکی از مضامین بنیادین فکری مزدیسنا را بیان می‌کنند و از سویی با قرار گرفتن در کنار یکدیگر کامل کننده مطالب یکدیگرند. به همین دلیل هدف از این پژوهش پی بردن به شباهت‌ها و تفاوت‌های مضامین دینی و نیز تأثیرپذیری آنها از یکدیگر است. با توجه به نکات عرفانی که در کنار مضامین دینی مطرح شده است ناچاریم این مضامین را

از جنبه حکمی و عرفانی نیز مورد تجزیه و تحلیل قرار دهیم. بدینوسیله نکات تاریک در این مفاهیم تا حد ممکن آشکار خواهد شد و خواهیم توانست به درک عمیق‌تری از آموزه‌های زردشت برسیم تا حداقل بخشی از تحول فکری ایرانیان را آشکار ساخته و رموز پیچیده آنها را کشف کنیم. بدین ترتیب از سویی قادر به درک بهتر مفاهیم اصلی فراموش‌شده زردشتی و رموز پیچیده دینی و عرفانی گاهان و از سویی دیگر درک درست‌تر از مفاهیم دینی و عرفانی مهر یشت و آبان یشت خواهیم بود. افزون بر آن کشف رابطه مفهومی و تأثیرپذیری متقابل این بخش‌ها خود منجر به شناخت بهتر باورهای نیاکان ما خواهد شد.

۱-۵- فرضیه‌های پژوهش

بدین ترتیب در پژوهش حاضر دو فرضیه اساسی مد نظر خواهد بود: نخست این که احتمالاً مضامین دینی گاهان با مهر یشت و آبان یشت نکات مشترکی دارند. هر سه متن باورها و مفاهیم مشترکی را با بیانی متفاوت و در زمانی متفاوت منتقل می‌کنند که مقایسه آنها می‌تواند منجر به کشف رموز پیچیده گاهانی و نهایتاً دریافت پیام اصلی زردشت شود. فرض دوم بر این اصل استوار است که همه مضامین دینی گاهان و یشت‌های کهن به ویژه مهر یشت و آبان یشت تأثیرات متقابلی بر یکدیگر داشته‌اند.

۱-۶- پرسش‌های پژوهش

به دنبال آن می‌توانیم به دو پرسش اساسی پاسخ دهیم: نخست این که شباهت‌ها و تفاوت‌های مضامین دینی گاهان از منظر حکمی با مهر یشت و آبان یشت کدام است؟ و دوم آن که تأثیرات متقابل بین مهر یشت و آبان یشت و گاهان چگونه و در مورد چه مضامینی بوده است؟

۱-۷- کاربردهای پژوهش

با توجه به این که این پژوهش مستقیماً بر روی متون اوستایی صورت می‌گیرد می‌تواند در زمینه مطالعات مربوط به زبانهای باستانی مفید باشد و نیز از آنجایی که مضامین دینی این متون را از منظر حکمت و عرفان بررسی می‌کند، می‌تواند در زمینه عرفان ایرانی و ادیان باستانی ایران و علاقه‌مندان به رشته‌های نامبرده مورد استفاده قرار گرفته و باعث اعتلای دانش و شناخت هرچه بیشتر در زمینه‌های مذکور گردد.

فصل دوم: روش شناسی پژوهش

روش پژوهش توصیفی-تحلیلی و داده‌های پژوهش از طریق منابع کتابخانه‌ای گردآوری، سپس بررسی، تجزیه و تحلیل و مقایسه شده‌اند. نخست برگردانی واژه به واژه و تا حد امکان صحیح از سراسر گاهان تهیه شده و مضامین عرفانی آن مورد بررسی قرار گرفته است. در این مرحله در مورد گاهان اساس کار بر ترجمه هومباخ است، اما با توجه به پیچیدگی متن گاهان لازم است که ترجمه‌های دیگر پژوهش‌گرانی چون اینسلر و کلنز نیز در نظر گرفته شود. برای مهر یشت از ترجمه ایلیا گرشویچ و همچنین ترجمه دکتر بابک عالیخانی_در دست چاپ_ و آبان یشت نیز از ترجمه دکتر بابک عالیخانی_در دست چاپ_ استفاده شده است. مرحله بعد رمزگشایی و تجزیه و تحلیل محتوایی متن‌هاست. بدین ترتیب که مطالب مربوط به مضامین دینی چون آفرینش، اهورامزدا، امشاسپندان، ایزدان، دیوان، دوگانه‌گرایی، آخرت‌شناسی و انسان‌شناسی در هریک از متن‌ها استخراج شده، و به طور جداگانه، بر اساس ترجمه، مفهوم متن، ریشه‌شناسی و شکل دستوری مورد تجزیه و تحلیل ساختاری و محتوایی قرار گرفته و همچنین از نقطه نظر مقولات حکمی و عرفانی مورد بررسی قرار گرفته‌اند و چنانچه شباهتی با این مقولات یافت شود رمزگشایی و تفسیر و تأویل شده‌اند، تا هر چه بیشتر به رموز پنهان در متن‌ها آگاهی حاصل شود. مرحله پایانی مقایسه سه متن با یکدیگر است که بر اساس داده‌های مراحل پیشین به آن پرداخته شده است.

فصل سوم: پیشینه پژوهش

۳-۱- پژوهش‌های مربوط به گاهان

گاهان همیشه از مقوله‌های جذاب برای پژوهشگران در زمینهٔ ایران‌شناسی، زبان‌شناسی و دین‌پژوهی بوده است به همین دلیل ترجمه‌های زیادی از این متن کهن به زبان‌های مختلف موجود است. معمولاً پژوهشگران در کنار ترجمهٔ متن مضامین دینی را نیز مورد بررسی قرار داده و در صورت نیاز با دیگر متن‌ها قیاس کرده‌اند، که بسیاری از آنها مضامین دینی مورد نظر در این پژوهش نیز می‌باشند، چون: اهوره‌مزدا، امشاسپندان، ایزدان، انگره‌مینو، دیوان، دوگانه‌گرایی و آخرت‌شناسی.

یکی از ترجمه‌های خوب گاهان اثر هومباخ (1959) به زبان آلمانی با عنوان *Die Gathas des Zarathushtra* در دو جلد از هلموت هومباخ است.

ماریان موله (1960) در کتاب خود با عنوان *Rituel et Eschatologie dans le Mazdeisme* که به فارسی نیز ترجمه شده مضامین گاهانی را با نظام و ایدئولوژی هخامنشیان مقایسه کرده است (موله، ۱۳۹۵: ۵۳-۵۹)، همچنین در فصلی با عنوان «گات‌ها» مضامینی چون «magavan»، «sāsnā»، «maōra»، آیین قربانی، سوشیانت‌ها و فرشگرد را بررسی کرده و در فصل «ترتیب گات‌ها» همهٔ متن گاهان را به ترتیب بررسی و تفسیر کرده است (همان: ۱۷۷-۳۰۳) و نیز در فصلی با عنوان «جنبه‌هایی از کیهان‌شناسی زرتشتی» به بررسی آفرینش از دیدگاه متون گاهانی و سایر متون باستانی پرداخته است (همان: ۴۲۹-۴۴۶).

گرشویچ (1964) در مقاله‌ای با عنوان «Zoroaster's Own Contribution» تفاوت بین تعالیم گاهانی را با تعالیم اوستای جدید مد نظر قرار داده و مضامینی چون یکتاپرستی و دوگانه‌گرایی، آفرینش، دو مینو، امشاسپندان و ایزدان را بررسی کرده، او همچنین باورهای هخامنشیان را با در نظر گرفتن مضامین دینی کتیبه‌های هخامنشی با گاهان قیاس کرده است (گرشویچ، ۱۳۹۶: ۹۰-۳۱).